

Keywords: agriculture, organizational and legal forms of agriculture, private farms, agricultural enterprises and farms.

Рецензент: проф. Заставецька О.В.

Надійшла 01.04.2015 р.

УДК 911.3

Володимир ПОРУЧИНСЬКИЙ

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Здійснено аналіз просторової диференціації природно-географічних умов і ресурсів, що утворюють різноманітні територіальні комплекси, які визначають особливості розселення населення Волинської області. Охарактеризовано особливості природно-географічного положення, природно-ресурсного потенціалу та розселення населення в межах конкретних фізико-географічних зон. Досліджено роль екологічного чинника в процесі формування системи розселення області.

Ключові слова: природні умови, природні ресурси, розселення населення.

Постановка завдання у загальному вигляді. Одним з найважливіших завдань сучасної географії є встановлення кількісних та якісних залежностей між природно-ресурсними та соціально-економічними чинниками розвитку того чи іншого регіону. Сучасна наука має на меті встановити ступінь впливу рельєфу, геологічної будови, клімату, поверхневих вод тощо на темпи розвитку окремих галузей економіки, темпи та особливості заселення території, виробити шляхи оптимізації такого впливу.

У сучасних умовах особливо актуальною є проблема ефективного поєднання природно-ресурсного та трудового потенціалу території, а у зв'язку з цим і питання оптимізації системи розселення території адміністративної області. Проблемою природно-ресурсного, трудового потенціалу території, заселенням Волинської області займалися та займаються К.І. Геренчук, Г.І. Коваль, М.М. Кучинко, В.Й. Лажнік,

П.В. Луцишин, Н.І. Романюк, А.М. Слащук та інші дослідники. Незважаючи на досить ґрунтовне вивчення цих аспектів, не до кінця з'ясованими залишаються питання розселення Волинської області у зв'язку з ландшафтними особливостями окремих територій регіону.

Виклад основного матеріалу. Територія Волинської області розміщена у межах Східно-Європейської рівнинної фізико-географічної країни у помірному фізико-географічному поясі. Своєрідний перерозподіл тепла і вологи на різних типах рівнинного рельєфу призводить до помітних відмінностей у фізико-географічних процесах, тому в межах поясу виділяються фізико-географічні зони мішаних лісів та широколистяних лісів (табл. 1) [3].

У зоні мішаних лісів України виділяють фізико-географічну провінцію – Полісся, а в широколистянолісовій зоні – Західну Українську провінцію, частину території яких займає Волинь.

Таблиця 1.

Фізико-географічне районування Волинської області [3, с. 70]

Зона	Провінція	Область	Підобласть
Мішані ліси	Полісся	Волинське Полісся	Верхньо-Прип'ятська
			Буго-Стирська
		Мале Полісся	–
Широколистянолісова	Західна Українська	Волинське Опілля	Західна
			Східна

Характеристика мінеральних ресурсів області свідчить про те, що з усіх корисних копалин основною групою є паливні корисні копалини, які створюють сприятливі умови для розміщення відповідних підприємств.

У межах Волинської області є значні запаси торфу, а також кам'яного вугілля. Торф'яна промисловість розвивається на базі потужних запасів торфу низки родовищ у Маневицькому, Ківерцівському та інших районах. Торф'яний фонд області представлений переважно старорусловими, заплавними й притерасовими

родовищами з яскраво вираженим низинним типом торфових відкладів. Видобуток торфу є економічно вигідним через його високу якість і належні умови експлуатації торфовищ. Такі населені пункти, як Любешів, Ратне, Камінь-Каширський, Шацьк, Маневичі та інші мають сприятливі можливості для подальшого розвитку торф'яної промисловості.

Будівництво шахт у 50-х роках ХХ ст. і подальший видобуток вугілля справили вагомий вплив на зміну територіальної локалізації трудових ресурсів області. З видобутком кам'яно-

го вугілля прямо пов'язане виникнення і розвиток таких міст, як Нововолинськ і Жовтневе. Однак у зв'язку з інтенсивним освоєнням Волинського родовища кам'яного вугілля у попередні роки, а також погіршенням гірничо-геологічних умов та нерентабельністю виробництва у період економічної кризи зараз припинили свою діяльність п'ять шахт із дев'яти. Істотно підвищилося значення вугільної промисловості у зв'язку із введенням в експлуатацію шахти "Нововолинська № 10" потужністю 900 тис. т вугілля на рік. Одним із головних напрямків соціально-економічного розвитку Нововолинська та Жовтневого і сьогодні, і на перспективу є комплексний підхід до розробки кам'яновугільних родовищ, широке використання відходів вуглевидобутку тощо.

На Волині розвідані також великі запаси сапропелю, мідної руди і фосфоритів. Північна частина області є зоною поширення жовтих і зернистих фосфоритів, будівельних та баластових пісків [3].

Волинська область лежить у помірному кліматичному поясі. Її крайнє північно-західне положення в межах України визначає атлантико-континентальне перенесення повітряних мас, яке формує помірний, вологий клімат, із м'якою зимою, нежарким літом, значними опадами, затяжними весною і осінню.

Сучасна рослинність області формувалася у процесі тривалого історичного періоду. Ще близько тисячі років тому практично вся територія тут була вкрита лісами. Назва Полісся, яку в XIII ст. наводить Іпатіївський літопис, пояснюється наявністю вже значної кількості обезліснених площ – полів, що з'явилися на цій території внаслідок діяльності людей. З розвитком промисловості, розширенням орних площ волинські ліси у XVIII ст. зменшилися до окремих масивів. Площа лісів скоротилася порівняно з початком тисячоліття у 4,5 рази. Загалом волинські ліси малопродуктивні. Територіальні відмінності між районами області в абсолютних величинах сукупного потенціалу лісових ресурсів досить значні. Найбільший потенціал мають поліські райони – Камінь-Каширський і Маневецький.

Основою сільськогосподарського виробництва є земля, використання якої визначає напрями розвитку галузей господарства та економічного добробуту людини. Земельні ресурси є найважливішим природним багатством Волині, оскільки визначають спеціалізацію області, її участь у загальнодержавному поділі праці. В області спостерігаються значні територіальні відмінності у структурі сільськогосподарських угідь і значенні земельних ресурсів

у формуванні інтегрального потенціалу території. Найменший земельний потенціал мають сільськогосподарські угіддя поліських районів [1].

У кожній із природних зон області сформувався свій природно-ресурсний комплекс. У широколистянолісовій зоні домінують земельні ресурси, а в поліських районах – водні, лісові, рекреаційні. Це має своє відображення у розвитку галузей природокористування у Волинській області, розкриває можливі напрями його подальшого удосконалення.

У природному відношенні територію Волинської області поділяють на такі фізико-географічні області: Волинське Полісся, Мале Полісся, Волинське Опілля.

Волинське Полісся. Фізико-географічні особливості Волинського Полісся зумовлені геологічною будовою, у якій основну роль відіграють крейдові відклади, своєрідністю антропогенних відкладів, поширенням льодовикових форм рельєфу, наявністю карстових утворень. Характерною є значна озерність північно-західної частини Полісся (Шацьке Поозер'я). Ландшафтною своєрідністю є також значна заболоченість території (на півночі до 40 %). Понад 45 % території Волинського Полісся зайнято сосново-дубовими, сосновими, грабово-сосновими, грабово-дубовими, березовими та чорновільховими лісами. Як наслідок складних взаємозв'язків між компонентами природного довкілля на території Волині виділяють такі типи ландшафтних місцевостей: лучно-болотні місцевості, надзаплавні тераси, моренно-зандрові місцевості, моренні гряди [2].

Ґрунти Волинського Полісся поступаються ґрунтам багатьох лісостепових і степових областей України. Основними їх типами є дерново-підзолисті, опідзолені, чорноземні, дернові та болотні, серед яких найбільшу площу займають дерново-підзолисті та болотні. Лучні ґрунти поширені у поліській частині області на знижених елементах рельєфу (заплави річок, річкові долини, балки).

Поліський рекреаційний ареал характеризується різноманітними умовами рекреаційного лісокористування, внаслідок чого було виділено чотири рекреаційні мікроареали: 1) озерно-лісо-луговий; 2) лісо-болотний; 3) лісо-луговий; 4) лісовий. Найнижчою рекреаційною придатністю відзначаються лісо-болотні рекреаційні мікроареали. Волинь – "найозерніша" область України. Найпопулярнішими є Шацькі озера, серед них, зокрема, Світязь.

Загалом Волинське Полісся має добру забезпеченість природними ресурсами. Основу

природно-ресурсного потенціалу області становлять земельні ресурси. Волинське Полісся виділяється водними ресурсами. Їхнє значення у природно-ресурсному потенціалі досить високе. Особливо це стосується Любешівського, Камінь-Каширського, Ратнівського і Маневицького районів.

Мале Полісся є однією з фізико-географічних областей Українського Полісся, яка розміщена між Волинською і Подільською височинами. У ландшафтній структурі Малого Полісся поєднуються природно-територіальні комплекси Полісся та Лісостепу. У межах Волинської області географічні комплекси Малого Полісся представлені заплавами лучно-болотними місцевостями.

Названі ландшафтні особливості зумовили особливості заселення території Волинського Полісся і Малого Полісся. Тут переважає сільське населення. У поліських районах (Ратнівський, Любешівський, Камінь-Каширський, Шацький, Старовижівський, Любомльський) гострою сьогодні є проблема працевлаштування населення. Ця проблема зумовлена порівняно високим природним приростом населення, нераціональною структурою господарства і переважно сільськогосподарською спеціалізацією території, недостатністю місць прикладання праці. Ці та інші причини (висока заболоченість, лісистість, вищий рівень радіаційного забруднення північних районів тощо) змушують місцеве населення покидати свої місця у пошуках праці як у південних районах області, де сконцентрована значна частина промислових підприємств і більша частина сільськогосподарських угідь області, так і за межами регіону. У Ратнівському районі в сільському господарстві зайнято лише 8% населення, у Камінь-Каширському, Любешівському, Маневицькому, Шацькому і Любомльському – 8-12%, у Старовижівському і Ковельському – 13-16%. У Турійському районі зайнятість у сільськогосподарському виробництві дещо більша і становить 17-20% населення.

Волинське Опілля (Волинська височина) чітко виділяється підняттям у рельєфі серед рівнинних місцевостей Полісся. Опілля – це своєрідні "острови" рівнинних та горбистих територій серед ландшафтів мішаних лісів та лісостепу. Вони утворилися унаслідок тривалого сільськогосподарського використання земель. Землі тут родючі – сірі та темно-сірі лісові ґрунти, опідзолені чорноземи. Одна з особливостей природних ландшафтів Волинського Опілля – це наявність потужних лесових відкладів, які є материнською породою.

У зоні широколистяних лісів розміщені

міста Горохів, Устилуг, Берестечко, Нововолинськ, Володимир-Волинський, Луцьк, Ківерці. Рельєф, безперечно, впливає на формування і розвиток міст та їхню виробничу спеціалізацію. Населені пункти виникають найчастіше там, де ґрунт здатний витримувати певні навантаження, має потрібний нахил рельєфу, де відсутні активні геоморфологічні процеси, відповідною є глибина залягання ґрунтових вод тощо, а ці умови на досліджуваній території сприятливіші у межах Волинської височини, а не на Поліссі.

Ландшафтно-морфологічна структура Волинського Опілля досить мозаїчна, характеризується долинно-грядовим рельєфом, ускладненими яружно-балковими та карстовими формами із сірими опідзоленими ґрунтами в поєднанні з малогумусними чорноземами, зайнятими в минулому судібровами. Лісами вкрито лише 20% території.

Слід зауважити, що найпоширенішими в межах області є природні комплекси річкових заплавл. Вони й виступають об'єднаною ланкою між природними комплексами поліського та лісостепового типів [4].

Однією із найважливіших передумов формування системи населених пунктів та їх господарського розвитку є наявність водних ресурсів. Досліджувана територія належить до областей України, що мають значні водні ресурси. Загальні запаси водних ресурсів формуються за рахунок як місцевого, так і транзитного річкового стоку. Найбільше поверхневих вод на технічні потреби забирають зі Стиру – економічні центри Луцьк та Рожище, із Турії – Ковель та Турійськ, із Луги – Володимир-Волинський, із Західного Бугу – центр Нововолинськ. Дефіциту водних ресурсів для водоспоживання населення, промисловості, сільського та рибного господарства в області не спостерігається.

Для широколистянолісової зони Волинської області у структурі потенціалу мінерально-сировинних ресурсів характерне переважання комплексу будівельних корисних копалин, що майже повсюдно поширені і мають великі перспективи подальшого приросту запасів, а також комплексу паливно-енергетичних ресурсів (кам'яне вугілля, природний газ, торф), використання яких визначає спеціалізацію і місце районів у господарстві області.

Найважливішу роль в економіці області відіграють запаси кам'яного вугілля на території Волинського Опілля, що мають загальнодержавне значення. На Волинському Опіллі виявлені геологічні структури, перспективні на природний газ і нафту, а також запаси торфу.

Порівняно з Поліссям, на півдні менші запаси сапропелю, оскільки тут низька озерність.

Перспективне значення мають запаси природного газу Локачинського родовища. У 1999р. розпочато промислове освоєння цього родовища, що дало новий імпульс для соціально-економічного розвитку міста Локачі.

Кліматичні умови Волинського Опілля загалом сприятливі для розвитку сільського господарства і не створюють додаткових труднощів для промислового, транспортного і цивільного будівництва. Найвища частка земельних ресурсів у природно-ресурсному потенціалі території характерна для таких районів: Горохівського і Локачинського – по 75,5 %, Луцького – 75,2 %, Іваничівського – 73,6 %, Рожищенського – 72,3 %. У структурі сільськогосподарських угідь перше місце посідає рілля, друге – природні кормові угіддя, до складу яких входять сінокоси і пасовища. Найменша частка у структурі сільськогосподарських угідь припадає на багаторічні насадження, що поширені переважно в Луцькому, Володимир-Волинському і Горохівському районах. Зона широколистяних лісів має родючіші ґрунти, які створюють кращі можливості для сільськогосподарського виробництва. Панівним типом ґрунтів є опідзолени, які поділяють на дві генетичні групи: 1) світло-сірі та сірі опідзолени; 2) темно-сірі підзолисті й опідзолени чорноземи [4].

Наявність родючих ґрунтів, значні площі експлуатаційних земельних ресурсів зумовили формування на території широколистянолісової зони щільної мережі сільських та досить багатолюдних міських поселень. Особливості територіальної диференціації земельних ресурсів на Поліссі мали, безперечно, вплив на розселення населення і розміри як сільських, так і міських населених пунктів. Міста поліських районів порівняно із лісостеповими невеликі за розмірами й малолюдні.

За потенціалом лісових ресурсів Волинське Опілля поступається Волинському Поліссяю. Найменший потенціал мають Луцький, Іваничівський, Горохівський і Рожищенський райони. Питома вага лісових ресурсів широколистянолісової зони в інтегральному потенціалі території коливається від 3,1 до 8,1% (порівняно з Поліссям – 21,6-33,0 %).

Одним із видів взаємодії суспільства й природи є рекреаційне природокористування, яке має на меті досягнути рівновагу, збалансованість між масштабами науково обґрунтованої потреби суспільства в рекреації і можливістю забезпечення її рекреаційними ресурсами. У формуванні рекреаційних систем у ши-

роколистянолісовій зоні важливу роль відіграє клімат. Загалом кліматичні умови сприяють організації практично усіх видів відпочинку та туризму як у літні, так і в зимові місяці.

Отже, у кожній з природних зон області сформувався свій природно-ресурсний комплекс. У зоні широколистяних лісів домінують земельні ресурси, у поліській – водні, лісові та рекреаційні. Фізико-географічні ландшафтні особливості Волинської області істотно впливали і нині впливають на заселення та розселення території регіону. Про це свідчить і щільність заселення окремих територій із різними ландшафтними особливостями, концентрація поселень, їхня спеціалізація тощо. Вивчення впливу фізико-географічних умов на регіональну систему розселення дасть змогу надалі оптимізувати використання природно-ресурсного, трудового потенціалу регіону, повніше залучати ресурси території, отримати максимальні соціально-економічні ефекти.

Екологічні чинники тісно пов'язані з природними й викликані втручанням людини у природне довкілля та значними змінами його внаслідок забруднення відходами різних галузей господарства. Господарська діяльність завжди природному середовищу великої шкоди. Тому у процесі створення регіональних схем і програм розселення одним із найважливіших завдань є екологізація розселення, тобто містобудівельні та інші заходи мають спрямовуватися на те, щоб припинити забруднення природного середовища та істотно поліпшити екологічну ситуацію в поселеннях. Головними місцями зосередження екологічних суперечностей між людиною і природним середовищем є міста. Особливості спеціалізації промисловості, її переважно екстенсивний розвиток, використання у виробництві застарілих технологій, високий рівень урбанізації – все це спричинило надмірне навантаження навколишнього середовища шкідливими речовинами. Погіршення екологічної ситуації в міських поселеннях поступово охопило і сільські поселення. Суттєвий вплив екологічних чинників на сільське розселення спостерігається в індустріальних регіонах та приміських зонах міст. Однак у сільській місцевості є й власні джерела забруднення – це великі тваринницькі комплекси з їх неефективними очисними спорудами, мінеральні добрива, пестициди й гербіциди, які у великих дозах вносяться в ґрунти і змиваються дощами, забруднюючи поверхневі та підземні води. Отже, екологічні чинники впливають і на міське, і на сільське розселення, тому їх потрібно розглядати комплексно, але не окремо від регіонального аспекту, вра-

ховуючи значні територіальні відмінності у рівнях урбанізації та розвитку промисловості України, спеціалізації та концентрації промисловості.

Висновки. Важливий вплив на формування системи розселення Волинської області

мають природні умови й ресурси. У північних районах області характер розселення є нерівномірним за рахунок значної кількості річок і боліт. Для південної частини, де висока щільність населених пунктів, характерне незначне переважання концентрації населення.

Література:

1. Єврорегіон "Буг": Економічна і соціальна географія Волині / за ред. П. В. Луцишина. – Луцьк : МІСГІМ, 1995. – Вип. 2.– 241 с.
2. Єврорегіон "Буг": Проблеми і перспективи транскордонного співробітництва / за ред. Б. П. Клімчука, П. В. Луцишина. – Луцьк : Волин. обл. держадміністрація, 1996. – 152 с.
3. Зона широколистяних лісів [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://geografica.net.ua/publ/galuzi_geografiji/fizichna_geografija_ukrajini/zona_shirokolistjanikh_lisiv_ch_1/39-1-0-545
4. Природа Волинської області / за ред. К. І. Геренчука – Львів : Вища шк., 1975. – 147 с.

References:

1. Yevrorehion "Buh": Ekonomichna i sotsial'na heohrafiya Volyni / za red. P. V. Lutsyshyna. – Luts'k : MIS-HIM, 1995. – Vyp. 2.– 241 s.
2. Yevrorehion "Buh": Problemy i perspektyvy transkordnonoho spivrobotnytstva / za red. B. P. Klimchuka, P. V. Lutsyshyna. – Luts'k : Volyn. obl. derzhadministratsiya, 1996. – 152 s.
3. Zona shyrokolistyanykh lisiv [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu : http://geografica.net.ua/publ/galuzi_geografiji/fizichna_geografija_ukrajini/zona_shirokolistjanikh_lisiv_ch_1/39-1-0-5454.
4. Pryroda Volyns'koyi oblasti / za red. K. I. Herenchuka – L'viv : Vyscha shk., 1975. – 147 s.

Резюме:

Владимир Поручинский. ПРИРОДНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ.

Проведен анализ пространственной дифференциации природно-географических условий и ресурсов, создающих природные территориальные комплексы разных рангов которые определяют особенности расселения населения Волинской области. Охарактеризованы особенности природно-географического положения, природно-ресурсного потенциала и расселения населения в границах физико-географических зон мешаных лесов и широколиственнолесовой, в каждой из которых сформировался свой природно-ресурсный комплекс. Значительное внимание уделено анализу земельных и грунтовых ресурсов, которые являются самым главным природным богатством области, поскольку определяют специализацию и направления развития отраслей хозяйства в регионе. В зоне широколиственных лесов доминируют земельные ресурсы, а в полесских районах – водные, лесные, рекреационные. Это имеет свое отображение в развитии отраслей природопользования в Волинской области, раскрывает возможные направления его последующего усовершенствования. Исследована роль экологических факторов, связанных с природными и вызванными вмешательством человека у природную среду в процессе формирования системы расселения области.

Важное влияние на формирование системы расселения Волинской области имеют природные условия и ресурсы. В северных районах области характер расселения неравномерно за счет значительного количества рек и болот. Для южной части, где высокая плотность населенных пунктов, характерно незначительное преобладание концентрации населения.

Ключевые слова: природные условия, природные ресурсы, расселение населения.

Summary:

Volodymyr Porucynsky. NATURALLY GEOGRAPHICAL FACTORS OF SETTLING APART OF POPULATION OF THE VOLYN AREA.

The analysis of spatial differentiation of natural-geographical terms and resources, creating the natural territorial complexes of different grades which determine the features of settling apart of population of the Volyn area is led in the article. The features of natural-geographical position are described, natural-resource potential and settling apart of population within bounds of physic-geographical areas of the mixed forests and forest-steppe, the natural-resource complex was formed in each of which. Considerable attention is spared the analysis of the landed and ground resources which are the most important natural resource of area, as determine specialization and directions of development of industries of economy in a region. The landed resources prevail in forest-steppe, and in wooded districts – water, forest, recreational. It has the reflection in development of industries management of nature in the Volyn area, exposes possible directions him subsequent improvement. The role of ecological factors is investigational, to connect with natural and induced intervention from a man at natural environment in the process of forming of the system of settling apart of area.

An important influence in shaping the settlement system of Volyn region with the natural environment and resources. In northern areas is uneven nature of the settlement by a large number of rivers and wetlands. To the South, where high density settlements characterized by a slight predominance of population concentration.

Key words: natural terms, natural resources, settling by population.